

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА УПОТРЕБАТА НА СЪСТАВНИ СЪЮЗИ С ЕЛЕМЕНТ *ДА* В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Обект на изследване в този доклад са някои разлики в употребата на съставните съюзи с елемент *да* в разговорната реч и в белетристиката. Тъй като тези два регистъра са твърде обширни и нееднородни, анализът и изводите бяха ограничени само върху два типа текст: разговорен диалог и художествен монолог.

Изследването бе направено на базата на два компютърни корпуса от по 50 000 словоформи. В единия са включени автентични транскрипции на речеви диалози, любезно предоставени от госпожа Ц. Николова, а в другия – двадесет и пет монологични извадки от съвременни белетристични произведения.

При анализа на работните корпуси бяха ексцерпирани следните съставни съюзи: *а да, ако ще да, без да, вместо да, да не би да, даже да, даже и да, дори да, дори и да, за да, и да, макар да, макар и да, освен да, отколкото да, преди да, само да, само и само да, стига да, та да, че да*. Забелязва се, че в този списък не се срещат някои от лексемите, дадени в списъка на съставните (сложните) съюзи в Граматиката на съвременния български книжовен език, т. II (ГСБКЕ: 455, 56). Тяхната липса се дължи на ниската им честотност или на факта, че употребата им е вече остаряла или диалектна.

Разликите в реализациите на съставните съюзи с *да* в двата типа текст може да се дължат на две групи от фактори: особености на съставните съюзи като цяло или на спецификата на отделните съставни съюзи.

Резултатите от съпоставителния честотен анализ на сборната реализация на всички съставни съюзи с *да* в текста са представени в таблица 1.

Табл. 1

	общ брой <i>да</i>	съставни съюзи с елемент <i>да</i>	процент на съставните съюзи с <i>да</i> от общия брой <i>да</i>
худ. монолог	1250	178	14,42%
разг. диалог	2050	102	4,97%

Данните от таблицата показват определен превес на появите на съставните съюзи с *да* в художествен монолог спрямо разговорната реч.

Разликата в появите на съставните съюзи с *да* в двата типа текст, измерени в абсолютни стойности, като че ли не изглежда много голяма. Съотношението обаче между относителните дялове (процентите) на тези съюзи в общата реализация на думата *да* е почти 3:1. Това е една доста значителна разлика, за чието обяснение е необходимо по-нататъшно задълбочаване на анализа.

Тази съществена разлика между двата типа текст по отношение на реализацията на съставните съюзи се вижда още по-ясно при ранжирането на честотата на различните функции на *да* поотделно за всеки от тях. И в двата случая най-често *да* се появява като съюз, свързващ подчинено изречение (допълнително или финално) с управляваща дума глагол. В художествения монолог съставните съюзи с *да* по честота заемат второ място. В разговорния диалог те заемат едва пето място след утвърдителната частица *да*, опитивната частица *да* и сложните глаголни форми с *да*.

Причините за по-ниската честотност на тези съюзи в разговорната реч могат да се търсят в няколко посоки.

Преди всичко трябва да се има предвид това, че всички съставни съюзи с *да* са подчинителни. Следователно може да се потърси връзка между техните особености и по-общите закономерности на подчинителното (хипотактичното) свързване в разговорната реч. В този смисъл по-ниската честотност може да се разглежда като още едно доказателство в подкрепа на хипотезата за тенденцията към асиндетизъм в българската разговорна реч, изложена по-подробно от И. Ангелова (Ангелова 1994: 62-72). Тук приемаме по-широкото разбиране на авторката за асиндетизма като по-голяма свобода на

свързване на полипредикативните синтактични структури и "ирелевантност на повърхнинните конектори" (Ангелова 1994: 64). В редица случаи може да се открие смислово съответствие между полипредикативни изречения в двата типа текст, като в разговорната реч подчинителната връзка е изразена по друг начин, а не чрез подчинителния съюз, използван в художествения монолог. Често пъти подчинителното отношение може да се идентифицира единствено в рамките на по-широк семантичен контекст.

Разликите в реализацията на отделните съставни съюзи също дават отражение върху общата разлика между двата типа текст.

По-долу ще разгледаме три съставни съюза, при които честотният превес в полза на художествения монолог е най-силно изразен: *без да*, *преди да*, *за да*. Обратната тенденция се наблюдава при съюза *ако ще да*, който е силно разговорно маркиран. При останалите съюзи няма статистически значима разлика или появите са твърде малко, за да бъдат основа за адекватни изводи.

При съюза *без да* съотношението между появите в художествения монолог и разговорния диалог е 2,4:1.

Съюзът *без да* въвежда подчинени изречения, които характеризират начина на действието в главното изречение чрез отричане на друго действие или състояние, свързани с него, напр.:

Станах, без да запаля осветлението, и се промъкнах като крадец. (А. Мелконян)

Цяла нощ съм стояла, без да спя. (РР)

В разговорната реч обаче този общ смисъл на подчиненото изречение може да се изрази чрез други емфатични трансформационни варианти с по-силна експресивно-емоционална натовареност. Те се конкурират с изреченията, образувани с *без да*, и по наше мнение са един от факторите за по-ниската фреквентност на съюза. Такива са например следните изречения:

1а. *На ресторант седмица не е минало да не идем.* (срв. *без да идем.*)

1б. *Нищо не може да стане в тоя вход и каква ти Станка да не разбере.* (срв. *без каква ти Станка да разбере*)

2. *Тя сама предложи, да не съм я молил.* (срв. *без да я моля*)

3а. *Гледа ме тапирът му с тапир и не мига.* (срв. *без да мига*)

3б. Плаче и не спира. (срв. без да спира)

3с. Оня си пуши пред баща си и хич не му пука. (без хич да му пука)

4. Стои два часа на масата, ама къшей не ханва! (срв. без къшей да ханне)

5. Няма да заминеш в провинцията и да не се видим дотогава, нали? (срв. без да се видим)

6. Не мога да се справя, ако някой не ми помага. (срв. без някой да ми помага)

В примери 1 – 6 всички подчинени изречения са отрицателни и се намират в постпозиция. Докато между двете предикативни единици в изречение 1 няма пауза, в изречение 2 паузата е задължителна. В пример 2 подчиненото изречение е емфатично, тъй като се имплицира желанието на говорещия да се дистанцира от действията на друго лице. В примери 3а–с двете подчинени изречения са свързани със съюза *и*, но смисловата връзка не е съчинителна. Интонационният акцент е върху второто изречение. Изречение 4 е силно емфатично. В пример 5 има известно двусмислие, тъй като подчиненото изречение може да се перифразира и като *преди да се видим*. В изречение 6 е използван условният съюз *ако*, но подчиненото изречение не изразява същинско условие. По-уместно условното значение би било изразено със свършения вид на глагола в подчиненото изречение: *Не мога да се справя, ако не ми помогне някой*.

От друга страна, съществуват редица изрази, които би трябвало да се срещат в разговорната реч и да увеличат честотата на появите на *да*, като например: *без гък да каже/без да гъкне, без да си помръдне пръста, без да му мигне окото, без да ще, без да има защо, без да му мисли, без да му мине през ум*. Анализът на езиковия материал обаче разкри един доста парадоксален факт: тези изрази са регистрирани в художествения монолог (вж. примерите по-долу), а изобщо не са регистрирани в разговорния корпус.

И пет хиляди са станали осемдесет хиляди лева. Без да си помръднеш пръста. (Д. Цончев)

Без да ще, Дончо стискаше в устата си онази песен. (З. Евтимова)

Предполагаме, че повишената честота на тези изрази в художествения монолог се дължи на стремежа на авторите да придадат

на текста оттенък на разговорност и непосредственост. В същинската разговорна реч обаче тези изрази се оказват с много ниска честота.

В случаите, когато е използван съюзът *без да*, и в двата типа текст подчиненото изречение е по-често в постпозиция спрямо главното. В диалога обаче съотношението постпозиция – препозиция на подчиненото изречение е по-голямо (4,8:1), отколкото в разговорната реч (2,3:1). Това показва тенденция към препозиция на подчинените изречения в диалога при съюза *без да*.

Съюзът *преди да* въвежда подчинено изречение, в което действието е следходно спрямо действието, изразено чрез глагола в главното изречение, напр.:

Понякога кучето го откриваше, преди да се е пъхнало през пролуката на оградата. (Й. Радичков)

И бият го, обаче, преди да го бият, го сложиха на един стол. (РР)

Сходни отношения в разговорната реч могат да се изразят и без да се използва съюзът *преди да*, напр.:

1а. Върнах се преди мъжа ми. (срв. преди мъжът ми да се върне)

1б. Той иска всички да са влезли преди звънеца. (Преди звънецът да удари)

2. Първо свърши работа, после почивай. (срв. Свърши работата, преди да почиваш)

3. Когато се сетих, ти беше излязъл. (срв. Ти беше излязъл, преди да се сетя)

Глаголът в подчиненото изречение може да се изпусне, когато е еднакъв с глагола в главното (1а) или се подразбира (1б). В тези случаи *преди* формално е елемент на предложна група. Ако подчиненото изречение е в постпозиция и се въведе с *преди да* в тези изречения, то акцентът ще бъде върху действието в главното изречение, а действието в подчиненото изречение се приема повече като отправна точка за означаване на времето. По тази причина този глагол доста "безболезнено" се изпуска твърде често (1а-б). Смятаме, че този тип елипса се среща по-често в разговорната реч. Ако действието в обстоятелственото изречение има по-голяма натовареност от логическа или емоционална гледна точка, тогава се използват други средства (вж. 2 и 3). В пример 2 са използвани наречията *първо* и

после. По този начин се поставя силен логически акцент върху самата последователност на действията, а не върху всяко от тях. Когато се подчертава следходното действие, може да се използва съюзът *като* или *когато* (изр. 3).

Като друг фактор за честотната разлика би могъл да се разглежда и тематичният кръг, в който се употребява съюзът *преди да*. Анализът на по-широкото обкръжение на този съюз в текста показва, че той се среща предимно в повествования. А както е известно, повествованието преобладава в белетристиката спрямо разговорната реч. Дори в диалога повечето прояви на *преди да* са реализирани, когато говорещият разказва някаква случка.

И в двата типа текст има превес употребата на подчиненото изречение с *преди да* в постпозиция, като тази тенденция е засилена при диалога.

Съюзът *за да* въвежда подчинено обстоятелствено изречение, поясняващо целта на действието в главното изречение.

Съотношението между появите на съюза в художествения монолог и разговорния диалог е 1,6:1. Тъй като смятаме обаче че закономерностите в употребата на съюза *за да* не могат да се разглеждат изолирано от реализацията на финалния съюз *да*, бе направен опит да се задълбочи този анализ, като се изследва съотношението *да* – *за да* при изразяване на финални отношения в двата типа текст. За тази цел от корпусите бяха ексцерпирани всички финални изречения и бяха регистрирани реализациите на двата съюза. Резултатите са показани в таблица 2:

Таблица 2

	финални изречения	ЗА ДА		ДА		съотношение ДА/ЗА ДА
		брой	%	брой	%	
диалог	244	47	19,3	197	80,7	4,2:1
монолог	125	75	60	50	40	0,7:1

Както се вижда от таблицата, в разговорния диалог само 19,3% от финалните изречения се свързват със *за да*, докато в монолога те

са 60%, т. е. вероятността едно финално изречение да се изрази със *за да* в разговорната реч е около три пъти по-малка.

Интерес представлява според нас и въпросът за това в кои случаи съюзът *за да* се предпочита в разговорната реч пред съюза *да*. Анализът показва, че това се наблюдава предимно в някои от случаите, описани от Й. Пенчев (Пенчев 1993, 104-106). Съюзът *за да* се употребява при глаголи, допускащи обектно да-изречение (вж. а); при последователно подчинени да-изречения (вж. б); при наличие на изреченска пауза (вж. в); при сложни изречения с начално обстоятелствено изречение (вж. г); при значението "антицел" (вж. д).

По-долу тези случаи са илюстрирани с примери, взети от работните корпуси:

а. *Казвам ти, за да нямаме хър-мър после.*

б. *Предлагам да излязат двамата в отпуска, за да можем и ние да излезем после.*

в. *Та може би чаят се пие, за да поддържа тонус.*

г. *За да не ми е жал после след второто обличане да я хвърля, ще си взема евтин плат.*

д. *Я го виж ти, не си ме намерил на улицата, за да се държиш така с мен.*

Както се вижда от изложените по-горе наблюдения, употребата на съставните съюзи с елемент *да* може да се разглежда като още един показател за спецификата на разговорната реч.

БЕЛЕЖКИ

Ангелова, 1994: И. Ангелова. Синтаксис на българската разговорна реч. С.

ГСБКЕ: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II (Морфология). С., 1993.

Пенчев, 1993: Й. Пенчев. Български синтаксис. Управление и свързване. Пловдив.